

De taal van het grafschrift en politieke identiteit in Voeren

Hans van Laar*

Summary

The language of the epitaph and political identity in the Fourons

This essay deals with two related paradoxes. First of all, although French and Flemish have become the symbol of a pro-Walloon and a pro-Flemish political identity respectively, far from all epitaphs are written in the language that symbolizes the political identity of the deceased. Secondly, while a large part of the Fourons population has been Gallicized, the graveyards have been partly de-Gallicized. Both paradoxes can be explained by the strong politicization of language preferences. It is concluded that the language of the epitaph is a statement on political identity and on the relationships between close family members – dead and living – with the same or opposing political identities.

1. Inleiding

In 1932 uitte een Vlaamse pastoor van de Belgische taalgrensgemeente Voeren zijn zorgen over het taalgebruik op de kerkhoven in zijn streek. Onder de titels *Kerkhoven verfranst* en *De verfransing onzer kerkhoven, de verfransing tot op het graf!* schreef hij:

'Zo zijn wij dus in onze Vlaamse dorpen tot deze potsierlijke toestand gekomen, dat men op de graven van eenvoudige Vlaamse mensen, die in hun leven

* Hans van Laar (1957) is cultureel antropoloog en als assistent-in-opleiding verbonden aan de Amsterdamse School voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek van de Universiteit van Amsterdam. Ik dank prof. Willy Jansen en prof. Jojada Verrips voor hun vruchtbare commentaar op eerdere versies van dit artikel.

nooit geen Frans spraken noch verstonden, grafmonumenten ziet prijken met hoogdravende Franse opschriften!' (Pastoor, 1957, p. 51).

Volgens de pastoor moest de verfransing van de kerkhoven en van andere delen van de samenleving worden gekeerd door een vervlaamsing om het 'Vlaams-zijn' van zijn parochianen te waarborgen.

Dertig jaar later, vanaf 1963, ging de keuze van de taal van het grafscript op de kerkhoven van Voeren inderdaad veranderen, maar niet zoals de pastoor het zich had gewenst. Het percentage Franse grafscripten daalde weliswaar sterk, maar het percentage Vlaamse grafscripten steeg slechts gering. De opmerkelijkste wijziging betrof de grote toename van het percentage grafscripten dat alleen de naam en de geboorte- en sterfdatum van de overledene vermeldde en die ik daarom *taalanoniem* noem. Het leek wel alsof veel Voerenaren zich zowel van het Frans als het Vlaams hadden afgekeerd.¹

Deze wijzigingen in de keuze van de taal van het grafscript voltrokken zich nadat Voeren in 1963 van de Franstalige provincie Luik was overgeheveld naar de Vlaamse provincie Limburg. Deze administratieve herindeling gaf aanleiding tot een scherpe sociaal-culturele en politieke tegenstelling tussen voor- en tegenstanders onder de Voerenaren die zich onder meer manifesteerde in een verschillende taalvoorkeur. De voorstanders van de aanhechting bij Limburg kozen voor het Vlaams als standaardtaal en de tegenstanders voor het Frans terwijl ze daarvoor onderling een Germaans dialect spraken.² De eerste groep noem ik voortaan de Vlaamsgezinden en de tweede groep de Fransgezinden.³

Hoewel het leeuwedeel van de Voerense bevolking het Frans of Vlaams als standaardtaal verkiest, behoren niet alle Franstalige grafteksten aan Fransgezinde doden toe, evenmin als alle Vlaamstalige grafteksten aan Vlaamsgezinde doden toebehoren. Bovendien vermelden de taalanonieme grafscripten zowel Frans- als Vlaamsgezinde overledenen. Kortom, de politieke identiteit van de overledene is niet zonder meer uit de taal van het grafscript af te lezen.

De taalvoorkeur is in Voeren een belangrijk middel tot uitdrukking van de politieke identiteit geworden. Uit het voorafgaande blijkt echter dat de taal op de grafsteen lang niet altijd een betrouwbare indicatie is van de politieke identiteit, laat staan dat duidelijk wordt of het de identiteit van de overledene, een of meer nabestaanden of beiden betreft. Maar als de politieke identiteit van de Voerenaren door middel van een taalvoorkeur wordt uitgedrukt en die identiteit echter niet zonder meer uit de taal van het grafscript kan worden afgeleid, dan roept dit de vraag op wat dan wel het verband is tussen de taal van de graftekst en politieke identiteit. Om deze te kunnen beantwoorden moet men zich afkeren van de doden en zich richten tot de levenden.

Politieke identiteit of gezindheid definieer ik als het besef van verbondenheid met een politiek ideaal en van een loyaliteit aan een groepering of partij.

die dat ideaal nastreeft; tegelijkertijd is het het besef van een onderscheid van relevante anderen met een andere of zelfs tegengestelde politieke identiteit. In Voeren is deze politieke identiteit openbaar: iedereen weet van iedereen wat zijn of haar politieke verbondenheid is. Dat kan zijn doordat men zich over de eigen politieke identiteit heeft uitgesproken, maar het wordt ook duidelijk uit de standaardtaal die men in Voeren het meest gebruikt, de Franstalige of Vlaamse school waarvoor men kiest, de Frans- of Vlaamsgezinde vereniging waarvan men lid is, enzovoorts. Uiteraard hebben Voerenaren behalve een politieke identiteit nog diverse andere identiteiten, die te maken hebben met bijvoorbeeld hun geslacht, leeftijd, beroep en godsdienst en deze identiteiten van Frans- en Vlaamsgezinden hoeven niet te verschillen. Voerenaren zijn dus niet alleen Frans- of Vlaamsgezinden. Bovendien zijn hun identiteiten niet in alle situaties even relevant: identiteiten zijn geen statische maar dynamische verschijnselen. De politieke identiteit is vooral van betekenis in hun omgang met anders gezinden, tijdens politieke gebeurtenissen of – en daarover gaat het hier – als ze over de taal van het grafscript besluiten.

In dit artikel wil ik laten zien dat de problematische relatie tussen de taal van het grafscript en politieke identiteit kan worden verklaard door beide in verband te brengen met de tegenstelling tussen Frans- en Vlaamsgezinden. Daartoe zal ik in de volgende paragraaf in het kort het ontstaan van deze tegenstelling behandelen. De daaropvolgende paragraaf bevat een gedetailleerde beschrijving van het taalgebruik op de kerkhoven van drie Voerense dorpen voor en na 1963. Daarin bespreek ik eerst hoe de taalkeuze voor het grafscript voor 1963 kan worden begrepen. Vervolgens laat ik zien hoe na 1963 de taal van het grafscript zich verhiel tot de gezindheid van de doden en hun naaste familieleden. De conclusie geeft antwoord op de centrale vraag naar het verband tussen de taal van het grafscript en politieke identiteit in Voeren, en behandelt kort hoe mijn bevindingen zich verhouden tot literatuur over kerkhoven en grafmonumenten.

2. Het ontstaan van de tegenstelling tussen Frans- en Vlaamsgezinden

Voeren (Les Fourons) is een fusiegemeente van zes dorpen met zo'n 4100 inwoners die ligt in de driehoek die wordt gevormd door Maastricht, Luik en Aken. Haar zuidelijke grens is de Frans-Vlaamse taalgrens die daar samenvalt met de grens met de Franstalige provincie Luik. In het noorden grenst Voeren aan Nederlands-Limburg en in het westen aan de Maas.

De Voerenaren zijn een rooms-katholieke bevolking en spreken van oorsprong een Germaans dialect dat is gesitueerd in de overgangszone van het

Vlaams naar het Duits. In tegenstelling tot de bewering van de pastoor in de zojuist geciteerde passage dat de Voerenaren 'Vlaamse mensen' waren, beschouwden de meesten zich voor 1963 als Vlaming-noch-Waal. Dit gebrek aan identificatie met een bredere gemeenschap was ten dele het gevolg van de vele politieke en culturele verschuivingen en bestuurlijke versnipperingen waaraan Voeren en het omliggende gebied sinds de late zestiende tot het begin van de negentiende eeuw onderhevig waren geweest. Voor het overige was de Vlaams-noch-Waalse identiteit van de Voerenaren het resultaat van hun wijze van integratie in de bredere Belgische samenleving.

Vanaf ongeveer 1860 werden steeds meer Voerenaren drietaligen die naast hun dialect ook het Frans en het Vlaams beheersten. (Ook de bewering van de pastoor dat de Voerenaren 'Frans spraken noch verstonden' is dus onjuist.) De verbreiding van de beheersing van het Frans onder de Voerense bevolking vond vooral plaats door haar integratie in de zuidelijke, Franstalige economie. Velen verruilden hun povere boerenbestaan voor een meer profijtelijke carrière als forenzen-arbeider in de zich uitbreidende Luikse industrieën. De boeren raakten door de mechanisering en de daarmee gepaard gaande schaalvergroting van de veeteelt en landbouw aangewezen op Franstalige toeleveringsbedrijven en banken, terwijl de commercialisering van agrarische producten en de industrialisering van de verwerking ervan hun afhankelijk maakte van Franstalige verwerkingsbedrijven. Deze integratie maakte de arbeiders en boeren economisch afhankelijk van het Frans, dat daarom waardevol voor hen was.

De invoering van het lager onderwijs in Voeren dat in navolging van de kerktaal het Vlaams als instructietaal gebruikte, maakte de Voerenaren ook met deze taal vertrouwd. Op de lagere school werd ook Frans onderwezen en veel Voerenaren bezochten daarna ook nog enkele jaren een Waalse middelbare school om hun Frans te verbeteren of ze gingen bij een Waalse boer werken.

Om twee redenen genoot het Vlaams minder prestige dan het Frans. Ten eerste onderhielden de Voerenaren door hun politieke en geografische afsluiting van het Nederlandstalige gebied er nauwelijks economische banden met waardoor het Vlaams weinig economische waarde voor hen bezat. Ten tweede had het Frans meer prestige omdat het tot de jaren dertig nagenoeg de enige taal was van de politieke en economische elite van België. In bijna alle sectoren van de samenleving, ook in Vlaanderen, nam het Vlaams een tweederangspositie in.

De verbreiding van het waardevolle en prestigieuze Frans leidde echter niet tot een overgang van het Voerens dialect naar het Frans als lokale omgangstaal. En ondanks het groeiende aantal drietaligen bleef de Voerense bevolking zowel ten opzichte van de cultuur van de Franstaligen als de Vlaamse cultuur een perifere positie innemen en ging ze vooralsnog in geen van beide op.

Dit laatste gold echter niet voor alle Voerenaren. De Voerense elite bewoog zich op een hoger niveau van integratie in de wijdere samenleving dan haar dorpsgenoten, haar sociale banden hadden daarmee een grotere reikwijdte, waardoor haar identificatie met mensen buiten Voeren sterker was. Deze elite was wat dit betreft echter niet homogeen. Omdat het Vlaams de kerk- en onderwijstaal was, werden er Vlaamse (en Nederlandse) priesters en Vlaamse onderwijzers aangesteld. Anders dan de meeste Voerenaren beschouwden zij zich wel als Vlaming, en als sympathisanten van de Vlaamse beweging die streefde naar een gelijkwaardige positie voor het Vlaams naast het Frans, verzetten ze zich tegen de dominante positie die het Frans ook in Voeren innam. Vooral de geestelijkheid was van mening dat verfransing tot ontkerstening zou leiden, zodat de Voerenaren volgens haar alleen christelijk konden blijven als ze ook 'Vlaams' zouden blijven. Naast deze pro-Vlaamse intelligentsia was er een sociaal-economische elite die bestond uit bezitters van grond, boerderijen en huizen, beoefenaren van vrije beroepen en gemeentesecretarissen. Deze elite was voornamelijk van Voerense afkomst en beheerste het plaatselijk dialect. Maar omdat ze door haar contacten met Luikse politici, ambtenaren en industriëlen en door haar deelname aan het Luikse culturele leven sterk geïntegreerd was in de Franstalige samenleving en zich identificeerde met de Franstalige elite in België, had ze een voorkeur voor het Frans.

De pro-Vlaamse en de pro-Franse elite en hun wederzijdse sympathisanten kwamen vanaf de jaren dertig regelmatig met elkaar in botsing over de kwestie welke taal het plaatselijk openbaar bestuur moest gebruiken. Hoewel de vergaderingen van de gemeente in het dialect werden gehouden, werd Voeren sinds de Belgische onafhankelijkheid in 1830 officieel in het Frans bestuurd, wat wil zeggen dat de schriftelijke handelingen in het Frans plaatsvonden. Als gevolg van een wijziging in de machtsbalans tussen Franstaligen en Vlamingen in België vanaf het begin van deze eeuw ten gunste van de laatsten, vaardigde het parlement taalwetten uit die het gebruik van het Vlaams in de administraties van taalgrensgemeenten moesten begunstigen. Maar omdat deze wetten een weinig dwingend karakter hadden,⁴ verliep de beoogde vervlaamsing in Voeren en elders langs de taalgrens uiterst moeizaam. Dat kwam ten eerste omdat de taalwetten nauwelijks in sancties voorzagen tegen gemeentebesturen die ze niet toepasten. Ten tweede werd het vrijwillige karakter van deze wetten versterkt doordat de lokale bevolking zich erover kon uitspreken of ze moesten worden toegepast en welke officiële bestuurstaal ze prefereerde. Hierdoor kon de kwestie welke bestuurstaal moest worden gebruikt, de inzet worden van politieke strijd tussen voor- en tegenstanders van de vervlaamsing, die beiden onder de bevolking steun probeerden te winnen voor hun voorkeurstaal. In Voeren beijverde de pro-Vlaamse elite, gesteund door de Vlaamse beweging,

zich ervoor dat de Voerenaren de vervlaamsing van het gemeentebestuur steunden. De pro-Franse elite die persoonlijk of via sympathisanten het gemeentebestuur domineerde, kon het zich aanvankelijk permitteren mondjemaat aan de eisen tot vervlaamsing tegemoet te komen. Dat deed ze bijvoorbeeld door de publieke mededelingen van de gemeente aan de bevolking behalve in het Frans ook in het Vlaams op te stellen. De interne administratie en de correspondentie met hogere overheden bleven echter Franstalig. Naarmate de nationale overheid strikter op de naleving van de taalwetten ging toezien en de steun voor het gebruik van het Vlaams onder de bevolking groter werd, moest het pro-Franse gemeentebestuur meer ruimte toekennen aan het Vlaams. Echter zowel tussen de pro-Vlaamse en de pro-Franse elite als onder de overige Voerenaren bleef de kwestie welke de officiële bestuurstaal moest zijn, onopgelost.

De pro-Vlaamse elite probeerde met succes ook buiten de lokale politiek het gebruik van het Vlaams en daarmee de binding met Vlaanderen te bevorderen. Zo richtte ze een afdeling van de Vlaams-katholieke strijd- en cultuurvereniging *Davidfonds* op die Vlaamstalige bibliotheken in Voeren opende en de bevolking over de Belgische taalproblematiek informeerde. Ze moedigde Vlaamstalig toneel en zang aan, spoorde boeren aan zich te organiseren door de oprichting van een Vlaamse afdeling van de *Boerenbond*, en steunde de opening van een lokaal bureau van een Vlaams ziekenfonds.

De zojuist genoemde problemen met de toepassing van de taalwetten deden zich in veel gemeenten langs de taalgrens voor. Onder vooral Vlaamse druk besloot de nationale overheid in 1962 daarom het officiële taalgebruik in taalgrensgemeenten op te leggen door de loop van de taalgrens wettelijk vast te leggen (de betreffende wet werd in 1963 van kracht; vgl. noot 3). Deze taalgrensregeling hield in dat gemeenten met een overwegend Vlaamstalige bevolking die in Wallonië lagen, bij een Vlaamse provincie werden ingedeeld en het Vlaams als officiële taal kregen, terwijl gemeenten met een overwegend Fransstalige bevolking die in Vlaanderen lagen, naar een Waalse provincie werden overgeheveld en het Frans als officiële taal kregen. Omdat de Voerense bevolking als overwegend Vlaamstalig werd beschouwd, ging Voeren van de Fransstalige provincie Luik naar de Vlaamse provincie Limburg en werd het Vlaams de officiële administratietaal.⁵

Terwijl de taalgrensregeling in nagenoeg alle betrokken gemeenten weinig tumult veroorzaakte, stuitte ze in Voeren onder de pro-Franse elite op compromisloos verzet, terwijl ze door de pro-Vlaamse elite enthousiast werd begroet. Toen het ontwerp van de wet die de loop van de taalgrens bepaalde, nog door het parlement moest worden aanvaard, trachtten beide elites met succes de Voerenaren voor hun politieke standpunt te winnen, om zo de parlementaire

besluitvorming in hun voordeel te kunnen beïnvloeden. Zo'n 60 procent van de bevolking schaarde zich aan *Fransgezinde* zijde en zo'n 40 procent aan *Vlaamsgezinde* zijde. Ondanks dit procentuele verschil was de maatschappelijke sterkte van beide kampen tamelijk gelijk.⁶ Dit had drie oorzaken. Ten eerste hadden beide elites gelijke toegang tot diverse machtsbronnen, met dit verschil dat de pro-Franse elite over economische machtsbronnen als land, boerderijen en huizen beschikte en de pro-Vlaamse elite bijna niet. Ten tweede raakten drie belangrijke delen van de beroepsbevolking – de boeren, de arbeiders en de middenstanders – in bijna gelijk aantal over beide kampen verdeeld. Het verschil in beroepssamenstelling tussen de Frans- en Vlaamsgezinden was dat de meeste pachters en huurders van het eigendom van de pro-Franse elite zich aan haar zijde schaarden. Ten derde werden de geringere machtsbronnen en kleinere aanhang van de Vlaamsgezinden gecompenseerd doordat ze de taalgrensregeling aan hun kant hadden en daardoor konden rekenen op de steun van de provinciale en nationale overheid.

De verklaring voor het ontstaan van de tegenstelling tussen Frans- en Vlaamsgezinden is in het kort als volgt. De Voerenaren waren vanaf ongeveer 1930 verwickeld in twee onderling verbonden integratieprocessen. Hun integratie in de Franstalige samenleving ging vanaf toen gepaard met een integratie in de Vlaamse samenleving. Deze twee processen werden verpersoonlijkt door respectievelijk de pro-Franse en de pro-Vlaamse elite. Hun invloed op deze processen vloeide in belangrijke mate voort uit hun onderlinge concurrentiestrijd. Al dan niet zich daarvan bewust, droegen die elites er door hun handelen en motieven op taalgebied toe bij dat de Vlaams-noch-Waalse identiteit van diverse Voerenaren zich in een meer Franstalige dan wel in een meer Vlaamse richting transformeerde, afhankelijk van hun maatschappelijke positie ten opzichte van die elites. Vanuit een cultureel perspectief was de inzet van de concurrentiestrijd tussen de pro-Franse en de pro-Vlaamse elite dan ook niet zozeer het taalgebruik van de Voerenaren maar de richting waarin hun identiteit zich zou ontwikkelen. Door de betrekkelijk gelijke maatschappelijke sterkte van de pro-Franse en de pro-Vlaamse elite en hun volgelingen waren geen van beiden in staat hun onderlinge concurrentiestrijd in hun voordeel te beëindigen en de tegenstanders te elimineren, waardoor hun conflict – in wisselende hevigheid – voortduurde. De indeling van Voeren bij Limburg was het begin van een volgende fase in de twee integratieprocessen die door het conflict sneller verliepen dan voorheen. Door deze administratieve ingreep en het lokale conflict dat erop volgde, werd een belangrijk deel van de Voerense bevolking gewonnen voor een meer Vlaamse identiteit, terwijl het overige deel juist tot een meer Franstalige identiteit werd bewogen.

Het conflict tussen de Frans- en Vlaamsgezinden leidde tot een vergaande onderlinge verwijdering. Het verenigingsleven van beide kampen raakte strikt gescheiden en ook hun meer algemene sociale leven groeide uiteen. In de lokale politiek domineerde de Fransgezinde partij door haar meerderheid de Vlaamsgezinde partij. De Vlaamsgezinden bleven de lokale, Vlaamstalige kerkdiensten bijwonen, maar de Fransgezinden gingen de diensten in naburige Waalse of – als ze het Frans onvoldoende beheersten – Nederlandse kerken bezoeken. De kinderen van de Vlaamsgezinden bleven naar de lokale, Vlaamstalige scholen gaan, maar de Fransgezinden haalden hun kinderen ervan af en stichtten hun eigen Franstalige lagere scholen in Voeren. Een toenemend aantal Fransgezinden schakelde in zijn dagelijkse omgang op het Frans over en hoewel velen nog het lokale dialect bleven gebruiken, manifesteerden ze zich aan de buitenwereld als Franstaligen. Onder de Vlaamsgezinden ging het gebruik van het dialect minder achteruit, maar in stijgend aantal lieten ze door het gebruik van het Vlaams blijken zich als Vlamingen te beschouwen.

3. Taal en identiteit op Voerense kerkhoven

De tegenstelling in Voeren heeft haar sporen ook op de kerkhoven achtergelaten. De meeste grafmonumenten uit de periode voor 1963 hebben een Frans opschrift, waarin de naam en de geboorte- en sterfdatum worden voorafgegaan door de woorden ‘Ici repose...’, ‘A la mémoire de...’, ‘La Famille...’ of ‘Famille...’ Een kleine minderheid van de grafteksten uit deze periode is in het Vlaams geschreven en beginnen met ‘Hier rust...’, ‘Ter herinnering aan...’, ‘De Familie...’ of ‘Familie...’ Een nog kleiner aantal grafschriften uit de tijd tot 1963 vermeldt *uitsluitend* de naam en de geboorte- en sterfdatum. Tot deze *taalanonieme* grafschriften reken ik ook de enkele grafteksten die in het Latijn (‘In memoriam...’ of ‘In pace...’) of het Duits zijn opgesteld, of die beginnen met ‘Fam.’, wat ‘Famille’ en ‘Familie’ kan betekenen.⁷

De opschriften van grafmonumenten uit de periode na 1963 zijn ook in het Frans of Vlaams of taalanoniem en beginnen met dezelfde woorden. Maar hun onderlinge numerieke verhouding is in vergelijking tot de tijd voor 1963 sterk gewijzigd. Dit is af te lezen uit tabel 1 waarin voor de kerkhoven van de Voerense dorpen 's-Graven-Voeren, Sint-Martens-Voeren en Teuven de grafschriften naar hun taal en voor de perioden tot 1963 en 1963-1992 zijn weergegeven.⁸ Per taal staat in de bovenste rij telkens het percentage van het kolomtotaal, zodat per dorp en per periode wordt aangegeven hoe vaak de taal van het grafschrift Frans, Vlaams en anoniem is. In de tweede rij staat tussen haakjes telkens het absolute aantal.

Tabel 1. Taal grafscript in 's-Graven-Voeren, Sint-Martens-Voeren en Teuven t/m 1962 en 1963-1992.

	sGV		SMV		Teu		totaal	
	≤62	≥63	≤62	≥63	≤62	≥63	≤62	≥63
Frans	78,9 (187)	50,6 (80)	62,8 (59)	44,1 (64)	64,4 (47)	53,3 (57)	72,6 (293)	49,0 (201)
Vlaams	16,0 (38)	20,9 (33)	31,9 (30)	31,7 (46)	23,3 (17)	17,8 (19)	21,0 (85)	23,9 (98)
anoniem	5,1 (12)	28,5 (45)	5,3 (5)	24,1 (35)	12,3 (9)	28,9 (31)	6,4 (26)	27,1 (111)
totaal	100 (237)	100 (158)	100 (94)	100 (145)	100 (73)	100 (107)	100 (404)	100 (410)

De percentages in de totaalkolommen laten zien dat het gebruik van het Frans op de Voerense kerkhoven na 1963 naar verhouding aanzienlijk afnam, terwijl het relatieve gebruik van het Vlaams licht steeg. Daarentegen maakte het procentuele gebruik van taalanonieme grafscripten een grote sprong voorwaarts. De Voerense kerkhoven ondergingen met andere woorden een anonimisering op taalgebied die gepaard ging met een sterke ontfransing.⁹

Om met enige zekerheid te weten dat deze anonimisering kenmerkend voor Voeren was en niet deel uitmaakte van een wijder verbreide versobering, bezocht ik het katholieke kerkhof van Sippenaken, een oostelijk buurdorp van Voeren. Omdat het percentage taalanonieme grafscripten daar veel lager lag dan in Voeren, concludeerde ik dat de anonimisering met het Voerense conflict in verband moest worden gebracht.

Het opmerkelijke aan de verandering in het taalgebruik op de Voerense kerkhoven is dat het geen gelijke tred heeft gehouden met de verandering in het taalgedrag buiten het kerkhof en de wijzigingen in de taalvoorkeuren. Terwijl de kerkhoven gedeeltelijk ontfransten, voltrok zich onder de levenden juist een grootschalige verfransing. Tevens nam het gebruik van het Vlaams op de kerkhoven veel minder sterk toe dan daarbuiten. En ten slotte is er van een grote categorie Voerenaren die aan het Frans noch het Vlaams de voorkeur geven, zoals het hoge percentage taalanonieme grafscripten doet vermoeden, weinig te bespeuren.

Dat de Voerenaren in hun taalgebruik en -voorkeur anders en beslist zijn dan het taalgebruik op de kerkhoven doet vermoeden, wil ik met twee voor-

beelden illustreren. Bijna alle Fransgezinde ouders sturen hun kind naar een Franstalige school en bijna alle Vlaamsgezinde ouders sturen hun kind naar een Vlaamse school. Met deze schoolkeuzes geven de Voerenaren onomwonden de taal van hun voorkeur aan, wat op het kerkhof duidelijk minder het geval is. Een ander voorbeeld zijn de resultaten van de gemeenteraadsverkiezingen. Die laten geen grootschalige stemonthouding zien waarmee de vele taalanonieme grafschriften zouden kunnen corresponderen. Tijdens de voorbije drie decennia zijn ook bijna alle stemmen naar de Frans- en de Vlaamsgezinde partij gegaan. Nooit is een derde partij erin geslaagd dit monopolie te doorbreken, ook al stelde deze zich neutraal op in het conflict. De *taalanonimiteit* op het kerkhof betekent dus geen *taalneutraliteit* in de politiek.

Maar ook al lijkt de uitdrukking van de taalvoorkeur op het kerkhof af te wijken van die in andere situaties, ze zijn desondanks nauw met elkaar verbonden en, zoals ik zal proberen duidelijk te maken, allerminst strijdig met elkaar. Om te kunnen verklaren waarom de taalvoorkeur voor grafschriften is veranderd en waarom haar uitdrukking verschilt van die in andere omstandigheden, is het nodig de volgende twee vragen te beantwoorden. Ten eerste, waarom was voor 1963 het Frans de meest gebruikte taal op grafmonumenten? Ten tweede, hoe verhoudt de taal van het grafschrift zich tot de gezindheid of politieke identiteit van de overledene en naaste familieleden?

Voor de eerste vraag keer ik terug naar de Voerense samenleving van de jaren dertig en het beklag dat de pastoor in de inleiding van dit artikel deed over de verfransing van de kerkhoven. Weliswaar beheersten de Voerenaren het Vlaams, in de praktijk waren ze hoofdzakelijk tweetaligen die het dialect en het Frans gebruikten – in deze volgorde van frequentie. Het Frans was de dominante schrijftaal: reclame- en uithangborden van winkels, de opschriften van oorlogsmonumenten, gedrukte teksten op prentbriefkaarten, overlijdensberichten, officiële documenten, aankondigingen van voorstellingen van verenigingen – ook al ging het om toneel in het Vlaams en dialect –, de interne en externe communicatie van de gemeentelijke administratie – ze werden alle meestal in het Frans opgesteld en de grafmonumenten vormden daarop geen uitzondering.¹⁰ Volgens de eerder geciteerde pastoor was een van de redenen voor de vele Franse grafschriften dat: ‘Het meestal Waalse steenkappers (zijn) bij wie de grafzerken besteld worden. (...) De Waal – die van het Vlaams totaal geen benul heeft, – wordt gelast met steen en... opschrift. Hij zal dit laatste natuurlijk in 't Frans uitbeitelen; het komt hem immers nog niet eens in het gedacht dat het anders kan zijn. De goedzakkige Vlaming – zoals het altijd gebeurt, – geeft toe aan de Waal’ (ibid., p.52).

Maar de pastoor beseftte goed dat de grafstenen niet alleen om deze meer praktische reden een Frans opschrift hadden. Er waren immers ook mensen die hun grafsteen in een Vlaamse plaats lieten maken: 'Opvallend, wanneer ze in Tongeren vervaardigd worden, zijn ze Vlaams' (ibid.). Hij raakte volgens mij de kern van de zaak toen hij schreef: '...het zal er in 't Frans zó schoon opstaan, zó schoon als het er opstaat op de graven der grote menheren der parochie' (ibid.). Die 'grote menheren' vormden de lokale, sociaal-economische elite wier hoge sociale status en vele prestige werden gesymboliseerd door het Frans, dat een van de meest prestigieuze wereldtalen was en voor veel Voerenaren een grote economische waarde had. Door middel van het 'zó schone' Frans drukten de meeste Voerenaren hun verbondenheid uit met de lokale elite en met de welvarende Luikse economie. Door het gebruik van het Frans, op grafmonumenten en in andere gevallen, straalden het prestige en de status van die taal en van de sociale categorie die erdoor werd gesymboliseerd, ook op hen af.¹¹

Het Vlaams was in het algemeen verbonden met een lage sociale status en genoot daarom over het algemeen weinig prestige. Tabel 1 maakt duidelijk dat niet alle Voerenaren er zo over dachten of dat dit hun er niet van weerhield het Vlaams te gebruiken. Want gemiddeld ruim 20 procent van de grafmonumenten uit de periode voor 1963 draagt een Vlaams opschrift. Deze grafstenen behoren voor een groot deel toe aan Voerenaren die een nauwe band met de Kerk en de geestelijkheid hadden, zoals de kosten, de organist en andere 'kerk-pilaren'. Het kerkelijk leven en de lagere geestelijkheid werden door het Vlaams (en het Latijn) gesymboliseerd. De Vlaamse grafschriften waren dan ook de uitdrukking van een verbondenheid met de Kerk en de priesters.¹²

Maar er was meer aan de hand. Met name de Vlaamse grafschriften vormden niet alleen de uitdrukking van een sociale en culturele identificatie met de priesters en het religieuze leven. Ze waren ook – maar niet noodzakelijk alle – de uitdrukking van een politieke loyaliteit. De oudste Vlaamstalige grafstenen dateren namelijk uit de jaren twintig toen de Voerense pastoors en kapelaans zich nadrukkelijker pro-Vlaams gingen opstellen en de Vlaamse beweging haar eerste belangrijke politieke successen ten gunste van het Vlaams boekte. Maar er is nog iets dat wijst op de politieke betekenis van Vlaamse grafteksten. Het percentage Vlaamse grafschriften van voor 1963 lag veruit het hoogst in Sint-Martens-Voeren (vgl. tabel 1). Dit is uitgerekend de parochie waar de zojuist geciteerde, uitgesproken pro-Vlaamse pastoor ruim 25 jaar diende. Hij was verantwoordelijk voor een verbreiding van een voorkeur voor het Vlaams onder een groot deel van zijn parochianen en riep in woord en geschrift (vgl. ibid., p.51) op tot vervlaamsing van de kerkhoven in zijn streek. Diverse Vlaamse grafschriften waren daarom waarschijnlijk (mede) de uitdrukking van

een politieke loyaliteit aan de Vlaamse beweging en het pro-Vlaamse engagement van de Voerense pastoors in het bijzonder, wat in Sint-Martens-Voeren het duidelijkst zichtbaar werd.

Omdat de politisering van taalvoorkeuren het Vlaams én het Frans betrof, is het waarschijnlijk dat diverse Franstalige grafmonumenten de uitdrukking waren van een politieke loyaliteit aan de pro-Franse elite. Terwijl de taalanonieme grafschriften van voor 1963 waarschijnlijk uitdrukten dat de overledene en/of nabestaanden geen uitdrukking aan een taalvoorkeur wilde(n) geven.

De conclusie die uit het voorafgaande kan worden getrokken, is dat de taal van het grafscript voor 1963 de uitdrukking was van een duidelijke taalvoorkeur van de twee elites en van een identificatie door de Voerenaren met een van beide elites. Het Frans symboliseerde een identificatie met de sociaaleconomische elite en eventueel met haar taalpolitieke opvattingen. Het Vlaams gaf uitdrukking aan een identificatie met de Kerk en de lagere geestelijkheid en waarschijnlijk ook aan een politieke loyaliteit aan het pro-Vlaamse streven van de priesters. Het taalgebruik op de kerkhoven verwees met andere woorden naar de waarderingen voor de twee standaardtalen, de sociale categorieën die erdoor gesymboliseerd werden alsmede de concurrentiestrijd tussen de pro-Franse en pro-Vlaamse elite. De kerkhoven waren kortom een symbolische microkosmos van een belangrijk deel van de Voerense samenleving en als zodanig vormen ze een sleutel tot het begrijpen van het taalgebruik op de grafstenen na 1963. Er bestond geen een-op-een relatie tussen de taal van het grafscript en de taal die de dode sprak noch drukte de taal van grafscript een identificatie uit van de dode met de Franstaligen dan wel de Vlamingen in de wijdere Belgische samenleving.

Het tweede gedeelte van deze paragraaf gaat over de vraag hoe de taal van het grafscript na 1963 zich verhoudt tot de politieke identiteit van overleden Voerenaren.

Voor het vaststellen van de politieke identiteit of gezindheid heb ik sleutelinformanten geraadpleegd die vanwege hun leeftijd en beroep van veel (overleden) dorpsgenoten de gezindheid kenden. Deze informanten waren noodzakelijkerwijs Frans- of Vlaamsgezind, wat het gevaar met zich meebracht dat mijn materiaal een *bias* ten gunste van een van beide gezindheden zou bevatten. Uit vergelijkingen met verkiezingsresultaten, die de verhouding Frans-/Vlaamsgezinden getrouw weergeven, kon ik echter afleiden dat de door de informanten verstrekte informatie betrouwbaar was.

Tabel 2 geeft een overzicht van de gezindheid van de dode en de taal van het grafscript op de kerkhoven van Sint-Martens-Voeren en Teuven¹³ tezamen voor de periode 1963-1992.

Tabel 2. Doden op kerkhoven Sint-Martens-Voeren en Teuven tezamen naar gezindheid en taal graf-schrift.

		Frans (1)	Vlaams (2)	anoniem (3)	totaal
Fransgezind	(1)	71,6 (106)	6,1 (9)	22,3 (33)	100 (148)
Vlaamsgezind	(2)	17,9 (17)	60,0 (57)	22,1 (21)	100 (95)
totaal		(123)	(66)	(54)	(243)

* 8 doden die neutraal gezind waren en 18 doden van wie de gezindheid onbekend was, zijn buiten beschouwing gelaten. Ze zijn namelijk in zulke kleine aantallen over de drie taalcategorieën verdeeld, dat tussen de gezindheid en de taal van het graf-schrift geen significante correlaties bestaan.

De percentages laten het volgende zien. Ten eerste dat in de meeste gevallen de taal van het graf-schrift overeenstemt met de gezindheid van de overledene. Ten tweede dat in een klein aantal gevallen de taal van de graftekst tegenge-steld is aan de gezindheid van de overledene. Ten derde dat taalanonimiteit in bijna gelijke mate aan Frans- en Vlaamsgezinde zijde voorkomt. Ten vierde blijkt uit een rekensom¹⁴ dat de procentuele verhouding tussen Frans- en Vlaamsgezinden op de kerkhoven bijna dezelfde is als onder de levenden, namelijk zestig om veertig.

De verschillende relaties tussen de taalsymboliek van het grafmonument en de politieke identiteit van de dode kunnen alleen worden begrepen vanuit de notie dat een kerkhof 'the point of intersection' (Badone, 1989, p. 131) is tus-sen de wereld van de doden en die van de levenden. De focus moet zich der-halve richten op de relatie tussen de dode en de naaste familieleden en tussen deze familieleden onderling, door en voor wie de grafmonumenten worden opgericht. Omdat er geen reden is op voorhand aan te nemen dat de politieke identiteit van de overledene en de directe nabestaanden dezelfde is, verlangen de gevallen waarin de taal van het graf-schrift wel overeenstemt met de gezindheid van de dode evenzeer een verklaring als de gevallen waarin dat niet het geval is.

Het begraven van een overledene is vaak vooral een familie-aangelegenheid en het is binnen de beperkte kring van de echtgenoot of echtgenote en kinderen dat over de taal van het grafmonument wordt besloten. Maar dat gebeurt onder invloed van zowel heersende opvattingen over het taalgebruik op

grafschriften als van de bindingen met en de gezindheden van overige familieleden. Het is voor het vervolg van het betoog dan ook belangrijk te weten in hoeverre familieleden wel of niet dezelfde gezindheid hebben.

In het algemeen geldt dat hoe nauwer de verwantschappelijke band tussen twee familieleden is, hoe groter de kans is dat ze dezelfde gezindheid hebben. Tevens speelt hierbij een rol of deze familieleden wel of niet een huishouden delen: de kans dat hun gezindheid dezelfde is, is het grootst als ze wel één huishouden vormen. Hierbij geldt de relatie tussen echtgenoten als de nauwste familieband, gevolgd door die tussen ouders en kinderen, tussen grootouders en kleinkinderen en tussen broers en zusters; de band tussen ooms en tantes en kinderen en tussen neven en nichten geldt in dit geval als al aanmerkelijk wijder. De gezindheid van de echtgenoten verschilt zelden en het overgrote deel van de kinderen heeft dezelfde gezindheid als de ouders. Maar dat grootouders en kleinkinderen en broers en zusters een verschillende gezindheid hebben is al minder ongebruikelijk. Kinderen en ooms en tantes en neven en nichten hebben in veel gevallen een verschillende gezindheid.

Niet alleen de aard van de verwantschapsband maar ook de mate van affectiviteit tussen familieleden is in dit verband van belang: het is onwaarschijnlijk dat de gezindheid van een familielid met wie de overledene en/of de directe nabestaanden weinig of geen contact onderhielden, van invloed is op de taalkeuze voor het grafscript.

Overigens wordt de taalkeuze ook bepaald door de mate van politiek engagement van de overledene en directe nabestaanden. Van de 4100 Voerenaren nemen er hooguit 100 politiek actief deel aan het conflict tussen Frans- en Vlaamsgezinden. Verder is een ruime meerderheid overtuigd volgeling van de leiders van een van beide kampen. Maar een niet te verwaarlozen minderheid houdt zich betrekkelijk afzijdig, en ook al hebben deze Voerenaren een zekere politieke voorkeur, ze onderhouden nauwe betrekkingen met mensen van beide gezindheden. Het gaat in dit geval met name om oudere Voerenaren en zij die economische banden met mensen uit beide kampen onderhouden, zoals middenstanders. In het algemeen geldt dat hoe groter het politiek engagement van de overledene was, hoe groter de kans is dat zijn of haar gezindheid wordt uitgedrukt door een Frans of Vlaams grafscript en niet door een taalanoniem grafscript.

Dat in de meeste gevallen de taal van het grafscript overeenstemt met de gezindheid van de dode (zie tabel 2, cel 1,1 en 2,2), weerspiegelt het feit dat de gezindheid van de overledene en de naaste familieleden meestal dezelfde is en dat de meeste Voerenaren overtuigde Frans- of Vlaamsgezinden zijn. De afwijkende gevallen (cel 1,2 en 2,1), waarin de taal van het grafscript tegengesteld is aan de gezindheid van de dode, zijn als volgt te verklaren. Ten eerste dat de

gezindheid van de nabestaanden veel meer uitgesproken of simpelweg anders was dan die van de overledene. Ten tweede dat de overledene en de weduwe of weduwnaar weliswaar dezelfde gezindheid hadden, maar een verschillende moedertaal hadden, en de laatste niet koos voor de taal van de gezindheid van de dode maar voor haar of zijn moedertaal. Ten derde hebben diverse overleden Vlaamsgezinden een Frans grafschrift (cel 1,2) doordat hun lichaam is bijgezet in het graf van een familielid (vaak de echtgenoot of -genote) dat is overleden voor 1963, toen de grafmonumenten nog voor het merendeel Frans-talig waren. Slechts in twee of drie gevallen is een Fransgezinde bijgezet in een graf met een Vlaamse tekst daterend van voor 1963 (cel 2,1). (Weliswaar opperden enkele informanten de mogelijkheid dat de taal op enkele grafstenen van voor 1963 later was veranderd, maar ik heb geen bewijs gevonden dat dat ook was gebeurd.)

Ten slotte zijn er de taalanonieme grafstenen van Frans- en Vlaamsgezinde doden (cel 3,1 en 3,2). Op mijn vraag waarom er zoveel taalanonieme grafstenen zijn, antwoordden twee Voerense pastoors onafhankelijk van elkaar dat veel mensen geen politiek op het graf willen. Het Frans en het Vlaams zijn immers belangrijke referenties aan het plaatselijke conflict, dat door lang niet alle Voerenaren op prijs wordt gesteld. Terwijl de politisering van taalvoorkeuren ten gunste van diverse belangen is geweest, heeft ze ten nadele gewerkt van andere belangen die er onbedoeld bij betrokken raakten. Met name onder de oudere generatie Voerenaren zijn vriendschappen en andere banden omgeslagen in afstandelijkheid en vijandschap. Verenigingen, voor velen een bron van vermaak en prettige herinneringen, zijn uiteengevallen of verloren leden die voor het andere kamp kozen, soms tot spijt van hen die bleven. En cafés, gelegenheden tot ontmoetingen, werden 'verboden' terrein, omdat de meeste bezoekers een andere gezindheid hadden. De meeste Voerenaren kwamen er niet onderuit voor het ene of andere kamp te kiezen, zelfs al wilden ze anders, en het verlies aan contacten dat ermee gepaard ging, viel hen daarom des te zwaarder. Velen moesten ongewild accepteren dat de tegengestelde taalvoorkeuren hun leven reorganiseerden. Maar de weinige privé-terreinen waarop de uitdrukking van een taalvoorkeur niet of minder nadrukkelijk werd verlangd of kon worden verlangd – de huiskamer en het graf –, werden door velen des te meer gekoesterd. De taalanonimiteit van vele graven is een stil protest tegen het vernietigende effect van het conflict en betekent dan meestal tevens dat de dode zich er zo veel mogelijk afzijdig van hield. Zo krijgen taalanonieme grafschriften een paradoxaal karakter: terwijl de overledene en/of nabestaanden ermee symboliseren dat ze niet ook de laatste rustplaats door het conflict willen laten kenmerken, zijn ook de taalanonieme grafteksten er een uitdrukking van.

Maar niet alle taalanonieme grafschriften symboliseren distantie van het taalconflict. Andere symboliseren een betrokkenheid bij de taalkeuze voor het grafschrift van naaste familieleden met een verschillende gezindheid. Veel bindingen tussen Voerenaren raakten met de tegenstelling tussen Frans- en Vlaamsgezinden verbroken. Dat geldt ook voor familiale bindingen. Ook al hebben naaste verwanten vaak dezelfde gezindheid, er zijn voldoende voorbeelden van broers en zusters, ouders en kinderen, grootouders en kleinkinderen die een verschillende gezindheid hebben en hun contact hebben verbroken of elkaar nog maar sporadisch ontmoeten. Maar er zijn meer voorbeelden van naaste verwanten met een verschillende gezindheid die het contact niet hebben verbroken. Over de scheiding tussen Frans- en Vlaamsgezinden heen bestaan nog familiebanden (en andersoortige betrekkingen) en het gaat dan meestal om gematigden. Menig taalanoniem grafschrift verwijst naar deze banden over de grens heen. Want ze zijn een *taalcompromis* tussen Frans- en Vlaamsgezinde nabestaanden. Dit wil niet zeggen dat over de taal van het grafschrift wordt onderhandeld. Maar de enkele nabestaanden – de echtgenoot of -genote en/of kinderen – die over de taal van het grafschrift beslissen, houden rekening met de verschillende gezindheden van nauw betrokken familieleden. Ze kiezen voor taalanonimiteit ‘om niemand voor het hoofd te stoten,’ zoals een Voerense pastoor het uitdrukte.

De Voerense kerkhoven laten ten slotte ook zien dat bepaalde taalkeuzes niet worden gemaakt: grafschriften in het dialect en tweetalige grafschriften ontbreken nagenoeg,¹⁵ terwijl men zich zou kunnen voorstellen dat dergelijke grafschriften dezelfde functie als taalanonieme grafschriften kunnen vervullen. Het ontbreken van grafschriften in het dialect heeft allereerst te maken met de lagere status van dialecten ten opzichte van standaardtalen en met de daarmee verbonden opvattingen dat dialect voor verbaal gebruik dient en geen schriftelijke vorm kent en dat – zoals diverse Voerense dialectsprekers me vertelden – dialect geen taal is. Gedichten en toneelteksten in het Voerens dialect laten zien dat het – zoals elke dialecttaal – wel degelijk schriftelijk kan worden weergegeven. Dat het dialect toch niet gebruikt wordt, heeft te maken met het feit het dialect niet de functie van taalanonimiteit kan vervullen. Dat komt doordat het Voerens dialect geen politieke neutraliteit symboliseert. Een van de strijdpunten tussen Frans- en Vlaamsgezinden is of het dialect wel of niet een Vlaams dialect is: de eersten menen van niet, de laatsten van wel. De Fransgezinden gebruiken het dialect dus mede niet, omdat het door hun opposanten als Vlaams wordt gedefinieerd. De Vlaamsgezinden gebruiken hun ‘Vlaams dialect’ niet, mede omdat het als inferieur aan het Frans wordt ervaren, terwijl het standaard Vlaams als gelijkwaardig daaraan wordt beschouwd.

In de gevallen waarin taalanonimiteit symboliseert dat men geen politiek op het graf wil, kan ook een tweetalig grafscript geen dienst doen, juist omdat het Frans en het Vlaams naar het politieke conflict verwijzen. Een tweetalig grafscript kan ook niet als taalcompromis fungeren, mede omdat één taal als eerste moet worden gebruikt. Het probleem dat zich hier voordoet, is 'l'impossible symétrie', de onmogelijke symmetrie genoemd (Levy, 1960): de taal die boven of links van de andere wordt geschreven, staat op het eerste plan, zodat de gelijkwaardigheid met de andere taal niet kan worden uitgedrukt. Tevens speelt een rol dat ook tweetaligheid niet ondubbelzinnig taalneutraliteit symboliseert. Het wordt vooral door politiek geëngageerden als halfslachtigheid uitgelegd: een Vlaamsgezinde hoort alleen Vlaams en een Fransgezinde alleen Frans te gebruiken en moet geen lippendienst aan de tegenpartij bewijzen.

Overigens is de betekenis van de taal van het grafscript niet alleen in politieke maar ook in economische zin veranderd. Voor 1963 had alleen het Frans een economische waarde. De beheersing ervan is nog steeds een economische noodzaak voor de Voerenaren, maar het Vlaams is door de krachtige opkomst van de Vlaamse economie vanaf de tweede wereldoorlog minstens even belangrijk geworden. De arbeidsperspectieven van tweetaligen, en dat zijn vooral de Vlaamsgezinden, zijn aanmerkelijk gunstiger dan die van eentaligen, die vooral uit Fransgezinden bestaan. Het Frans en Vlaams tezamen symboliseren nu grote economische waarde, niet langer uitsluitend het Frans.

4. Conclusie: de taal van het grafscript als politiek statement

De Voerense kerkhoven bieden het beeld van een samenleving van Frans- en Vlaamstaligen. Dit beeld is voor een tweetalig land als België¹⁶ niet ongewoon, maar de Franse en Vlaamse grafscripten in Voeren hebben lange tijd bedrogen en doen dat voor een deel nog steeds. Het bedrog was zelfs dubbel in die zin dat ze verloochenden dat de doden meestal een Germaans dialect spraken en nagenoeg alleen voor hun werk Frans en op school Vlaams gebruikten, en dat ze verloochenden dat ze zich met de Franstaligen noch met de Vlamingen identificeerden.

Het bedrog werd minder toen de Voerenaren met elkaar in conflict kwamen over de indeling van hun dorpen bij Vlaanderen in 1963. Veel Fransgezinden schakelden over op het Frans en gingen zich in toenemende mate cultureel en politiek identificeren met de Franstaligen in de rest van België. Veel Vlaamsgezinden gingen meer Vlaams gebruiken, al bleven velen hun dialect spreken, en gingen zich in toenemende mate cultureel en politiek identificeren met de Vlamingen. Het bedrog op de Voerense kerkhoven werd ook minder, omdat de

meeste grafteksten van na 1963 meer dan ooit tevoren vooral een politieke identiteit uitdrukken. Maar de taalsituatie op de kerkhoven bleef verschillen van het dagelijkse taalgebruik.

De ontwikkeling van de taalsituatie op de kerkhoven vanaf 1963 was anders dan elders in de Voerense samenleving. Deze ontwikkelingen stonden ogenschijnlijk in een dubbele paradoxale verhouding tot elkaar. Ten eerste ging de verfransing van een deel van de bevolking gepaard met een gedeeltelijke ontfransing van de kerkhoven en van een toename van het gebruik van het Vlaams viel op de kerkhoven weinig te bespeuren. Ten tweede, terwijl het Frans en Vlaams onder de levenden veel terrein boekten, bleven ze op de grafstenen vaak achterwege: er kwamen veel taalanonieme grafmonumenten die uitsluitend de naam en de geboorte- en sterfdatum van de overledene vermeldden. Deze paradoxen verdwijnen als men beseft dat de anonimisering en ontfransing plaatsvonden doordat taal veel meer dan voor 1963 een politieke betekenis heeft. De anonimisering en ontfransing zijn het bewijs van de politieke betekenis van taal.

Taal is de uitdrukking van politieke identiteit geworden, ook op de kerkhoven. Maar deze conclusie moet genuanceerd worden. Want weliswaar kunnen een pro-Franse en een pro-Vlaamse gezindheid of politieke identiteit alleen door het Frans dan wel het Vlaams worden uitgedrukt, zoals in de vorige paragraaf duidelijk werd, is het omgekeerde niet altijd waar: een Frans of Vlaams grafschrift symboliseert niet noodzakelijk de politieke identiteit van de begravene. Een Frans, Vlaams of taalanoniem opschrift kan staan op de grafsteen van zowel een Fransgezinde als een Vlaamsgezinde dode. De politieke identiteit van de dode wordt niet altijd gesymboliseerd door de taal op zijn of haar graf. Taal verwijst hier dus niet direct naar een identiteit; er is – om de woorden van Barth te gebruiken – geen ‘one-to-one relationship’ (1969) tussen taal en identiteit. Dat komt doordat de taal van het grafschrift ook uitdrukking geeft aan familiebanden en persoonlijke waarderingen van het Voerens conflict.

Ook al verwijst de taal van grafmonumenten niet steeds naar hetzelfde, alle grafmonumenten van na 1963 hebben gemeen dat ze een *politiek statement* zijn gaan symboliseren (vgl. Huntington & Metcalf 1979). De statements gaan dan wel over verschillende verschijnselen, maar ze hebben gemeen dat ze iets zeggen over diverse, nauw verbonden aspecten van dezelfde tegenstelling tussen Frans- en Vlaamsgezinden. Vaak is de taal van het grafmonument een uitspraak over de politieke loyaliteit tussen overledene en directe nabestaanden, in andere gevallen gaat het over hun tegengestelde politieke loyaliteit. Taalanonieme grafmonumenten spreken over familiale bindingen tussen nabestaanden met een tegengestelde politieke loyaliteit, of gaan over de wens om

politieke identiteit geen plaats op het graf te geven. De taal van grafmonumenten in Voeren is, kortom, een

statement over politieke identiteit én over bindingen tussen mensen – dode en levende – met een zelfde of een verschillende politieke identiteit.

Dit essay over de betekenis van de taal van grafmonumenten en de wijzigingen daarin bevestigt de opmerking van Kearl dat een kerkhof kan dienen als een 'cultural barometer' (1989, p. 49) van een samenleving waarvan het aflezen een grondige kennis van die samenleving vereist. Mijn analyse en interpretatie van het taalgebruik op de Voerense kerkhoven sluit aan bij een regelmatig terugkerende conclusie in de antropologische en historische literatuur over kerkhoven die Kearl als volgt heeft verwoord: 'Cemeteries are cultural institutions that symbolically dramatize many of the community's basic beliefs and values about what kind of society it is, who its members are, and what they aspire to be' (ibid.; zie ook Ariès, 1974; Badone, 1989; Bloch & Parry, 1982; Gilmore, 1977; Huntington & Matcalf ibid.). Vier thema's in deze literatuur over grafmonumenten zijn in dit essay met name aan de orde gekomen: grafmonumenten als uitdrukking van de identiteit van de overledene (bijv. Ariès ibid.; Badone ibid.), grafmonumenten als uitdrukking van de sociale relevantie van familiebanden (bijv. Ariès ibid. 4a), de politieke betekenis van grafmonumenten die bij voorbeeld ook in piramiden (Huntington & Matcalf ibid. 4a) en oorlogsbegraafplaatsen en -monumenten (Ariès ibid.4a; Badone ibid. 4a) tot uitdrukking komt, en ten slotte de wijzigingen in de betekenis van grafmonumenten als gevolg van veranderingen in de samenleving. Ik heb getracht het belang van deze inzichten aan te tonen door ze te hanteren bij de interpretatie van de symboliek van de Voerense grafmonumenten. Hierdoor is het eens te meer duidelijk geworden 'how misleading it may be to extrapolate collective representations ... directly from the evidence of material culture' (Bloch & Parry ibid., p. 36) en hoe belangrijk het is de relatie tussen symbool en betekenis als problematisch te veronderstellen.

Noten

1. Ik heb twee redenen waarom ik in dit artikel de term 'Vlaams' en niet 'Nederlands' gebruik. Ten eerste omdat verreweg de meeste Voerenaren hun Nederlands met de term 'Vlaams' aanduiden. Ten tweede omdat dit artikel zich voor een groot deel afspeelt in een tijd waarin de meeste Nederlandstalige Belgen hun taal 'Vlaams' noemden. 'Vlaams' gebruik ik hier dus als een *emic* term, wat wil zeggen dat het een term is die door de betrokkenen zelf het veelvuldigst werd en wordt gehanteerd. Dit laat onverlet dat er volgens mij geen wezenlijk onderscheid bestaat tussen het Nederlands in Nederland en in Vlaanderen en dat het dus juist is in beide gevallen over 'Nederlands' te spreken, zoals in Vlaanderen en – in mindere mate – Nederland steeds vaker gebeurt. De

Franstaligen – in Voeren en in België – noemen het Nederlands overigens meestal *le flamand*, hoewel de term *le néerlandais* steeds meer in zwang raakt.

2. Het dialect van de Voerenaren komt sterk overeen met dat van de inwoners van het zuiden van Nederlands-Limburg. Met de neutrale term 'Germaans dialect' wil ik me onttrekken aan de politieke discussie tussen voor- en tegenstanders van de provinciale herindeling onder de Voerenaren over tot welke taalcategorie hun dialect moet worden gerekend. De eersten menen dat het een Vlaams dialect is. De laatsten rekenen het tot het Nederlands noch het Duits, waarmee ze willen aangeven dat het niet eenduidig te classificeren is. In de regel noemen ze hun dialect 'plat-dütsch', dat volgens hen aansluit bij de dialecten die ten oosten van Voeren worden gesproken. Of het Voerens dialect volgens linguïstische criteria wel of niet tot het Nederlands taalgebied behoort – Cajot (1985) meent van wel – is maar van betrekkelijke waarde voor het begrijpen van de tegenstelling in Voeren. Van belang is vooral hoe de Voerenaren zelf hun dialect classificeren, want het zijn hun classificaties en niet die van taalkundigen die hun denken, voelen en handelen richting geven. Dit inzicht komt overeen met het bekende Thomas-theorema dat zegt: 'If people define situations as real, they are real in their consequences.' Toegepast op de Voerense situatie betekent dit dat als de genoemde tegenstanders hun dialect als niet-Vlaams beschouwen, ze hier naar zullen handelen en niet naar een andere mening van linguïsten.
3. De tegenstelling manifesteerde zich al in het begin van 1962. De wet waarin deze provinciale overheveling was geregeld, werd officieel op 8 november 1962 en werd van kracht op 1 september 1963. Omdat het ontwerp van de wet kort voor 1963 werd goedgekeurd en de wet in 1963 in werking trad, beschouw ik dit laatste jaar als de grens tussen de twee perioden die hieronder ter sprake komen.
4. Zie voor een beknopte bespreking van deze wetten Deprez en Wynants (1987), Van Laar (1988 en 1993), Lindemans et al. (1981), Wynants (1993).
5. In Voeren en diverse andere overgehevelde gemeenten kreeg het anderstalige deel van de bevolking zogenoemde taalfaciliteiten, wat wil zeggen dat de contacten tussen de anderstaligen en de gemeente in hun taal konden plaatsvinden.
6. Voor een gedetailleerde analyse van welke delen van de bevolking zich waarom aan de Frans- dan wel de Vlaamsgezinde zijde schaarden, zie Van Laar (1988 en 1993).
7. In deze bespreking laat ik drie categorieën grafmonumenten buiten beschouwing. Dat zijn ten eerste de grafmonumenten die geen jaartallen vermelden en de houten en ijzeren kruisen die niets vermelden. Uit de staat waarin deze monumenten verkeerden, kon ik meestal wel afleiden dat ze voor 1963 waren geplaatst. Echter om arbitraire beslissingen te voorkomen heb ik ze niet in mijn berekeningen opgenomen. Ten tweede waren diverse grafstenen dusdanig verweerd dat de tekst niet of nauwelijks leesbaar was. Een derde categorie grafmonumenten, van oudstrijders en van kloosterzusters, die vaak op een apart deel van een kerkhof staan, laat ik buiten beschouwing, omdat de taal daarop de taalvoorkeur van een oudstrijdersvereniging of religieuze orde uitdrukt en niet noodzakelijk die van de overledene noch de directe nabestaanden. Het grafscript van een oudstrijder heeft in eerste instantie met zijn oudstrijderschap te maken en verwijst niet noodzakelijk naar zijn politieke identiteit of die van zijn nabestaanden. De grafteksten van de kloosterzusters zijn alle in het Vlaams. De oudstrijdersvereniging van Teuven, die is opgeheven, hanteerde taalanonieme grafscripten, de oudstrijdersvereniging van Sint-Martens-Voeren hanteert Franse grafscripten.
8. De periode tot 1963 gaat terug tot de jaren tachtig van de negentiende eeuw, maar lang niet alle grafmonumenten uit deze periode zijn bewaard gebleven.
9. Ik heb op de kerkhoven van de overige drie Voerense dorpen Moelingen, Sint-Pieters-Voeren en Remersdaal geen systematische tellingen verricht. Maar bezoeken eraan hebben duidelijk gemaakt dat de kerkhoven van de eerste twee dorpen dezelfde ontwikkeling hebben doorgemaakt.

- Op het kerkhof van Remersdaal komen uitsluitend Franse grafscripten voor, omdat in dit dorp nagenoeg geheel Fransgezind is.
10. Als gevolg van een taalwet werd in de jaren dertig een groot aantal diensten waarvoor Voeren op de provincie Luik was aangewezen, naar de provincie Limburg overgeheveld, waarmee de correspondentie tussen de Voerense en de provinciale overheid vervlaamste. Na de oorlog werden aankondigingen van Vlaams toneel vaker in beide landstalen of alleen in het Vlaams opgesteld.
 11. De status en het prestige van de Voerense elite was niet altijd door het Frans gesymboliseerd geweest en dat is ook uit grafmonumenten af te leiden. In 's-Graven-Voeren en Sint-Martens-Voeren zijn tientallen grafstenen uit de zeventiende en achttiende eeuw met een oud-Nederlands opschrift bewaard gebleven. Omdat men mag aannemen dat het vooral de welgestelden waren die zich toen een grafsteen – met een uitvoerig opschrift – konden permitteren (vgl. bijv. Badone, 1989, p. 135), laten deze stenen zien dat het Nederlands de standaardtaal van de toenmalige plaatselijke elite was.
 12. Weinig grafmonumenten markeren het graf van een priester of onderwijzer. Dat komt vooral omdat dezen meestal van buiten Voeren afkomstig waren. Bijna alle Vlaamse onderwijzers verlieten Voeren na hun pensionering. De meeste priesters verbleven tijdelijk in Voeren en werden vervolgens elders aangesteld, of ze verhuisden na hun pensionering. Priesters van buiten Voeren die er tot hun dood bleven, werden vaak in hun geboorteplaats begraven. Diverse grafstenen van priesters die wel in Voeren werden begraven, onder wie geboren Voerenaren, dragen een Latijns opschrift; deze vallen onder de categorie taalanoniem. Slechts enkele grafmonumenten van een priester dragen een Vlaams opschrift.
De Vlaamse grafscripten weerspiegelen ook ten dele de immigratie van Nederlands-Limburgers. In hun taalgebruik op grafstenen weken ze over het algemeen niet af van andere Voerenaren. Maar met name de grafstenen van boerenfamilies waarvan beide ouders uit Nederland kwamen, dragen een Vlaams opschrift.
 13. 's-Graven-Voeren ontbreekt omdat dit dorp met haar 1300 inwoners een te groot kerkhof heeft om de tijdrovende bezigheid van het achterhalen van de gezindheid van grote aantallen personen te kunnen rechtvaardigen. Per gezindheid staat vermeld in hoeveel gevallen de taal van het grafscript Frans, Vlaams en anoniem is.
 14. Deze rekensom is als volgt. Het aantal Fransgezinden wordt gedeeld door het totaal van de tabel: $148/243 = 60,9$. Daarna wordt het aantal Vlaamsgezinden gedeeld door het totaal van de tabel: $95/243 = 39,1$. De verhouding $60,9 : 39,1$ is bijna gelijk aan de hierboven genoemde verhouding tussen Frans- en Vlaamsgezinden, namelijk 60 om 40.
 15. Op de drie genoemde kerken bevonden zich welgeteld een graftekst in het dialect en twee grafteksten die tweetalig waren, alle in 's-Graven-Voeren. Het grafscript in het dialect dateerde van voor 1963. De tweetalige grafteksten waren in het Frans voor iemand die voor 1963 was gestorven en in het Vlaams voor iemand die na 1963 was overleden.
 16. België is in werkelijkheid een drietalig land, want in het oosten leven zo'n 70.000 Duitstaligen. Het Duits is een officiële Belgische taal.

Literatuur

- Ariès, P. (1974). *Western attitudes toward death: from the middle ages to the present*. Baltimore/Londen: The John Hopkins University Press.
- Badone, E. (1989). *The appointed hour. Death, worldview, and social change in Brittany*. Berkeley: University of California Press
- Barth, F. (1969). Introduction. In: F. Barth (red.), *Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture difference* (p. 9-38). Bergen/Oslo: Universitetsforlaget.

- Bloch, M. & Parry, J. (1982). Introduction: Death and the regeneration of life. In: M. Bloch & J. Parry (red.), *Death and the regeneration of life* (p. 1-44). Cambridge, NY: Cambridge University Press.
- Cajot, J. (1985). Het Limburgs dialect van de Voerenaren. In: *Hulde-album dr. F. van Vinckenroye* (p. 55-66). Hasselt: Provinciaal Hoger Handelsinstituut.
- Deprez, K. & Wynants, A. (1987). Voeren: onmogelijk op te lossen? *Kultuurleven*, 54, 8, 701-721.
- Gilmore, D. (1977). The social organization of space: Class, cognition, and residence in a Spanish town. *American Ethnologist*, 4, 3, 437-451.
- Huntington, R. & Metcalf, P. (1979). *Celebrations of death. The anthropology of mortuary ritual*. Cambridge, NY: Cambridge University Press.
- Kearl, M.C. (1989). *Endings. A sociology of death and dying*. New York/Oxford: Oxford University Press.
- Laar, H. van (1988). *Voeren. Een politiek-cultureel antropologische studie van de tweespalt in 's-Gravenvoeren*. Brussel: Grammens.
- Levy, P.M.G. (1960). *La querelle du recensement*. Brussel: Institut Belge de Science Politique.
- Lindemans, L. et al. (1981). *De taalwetgeving in België*. Leuven: Davidsfonds.
- Pastoor Veltmans gedenkboek* (1957). (Plaats onvermeld. Ereleeraar J. Langohr en H. Veltmans Comité.)
- Ubac, P. (1993). Un seul lit pour deux rêves. In: P. Ubac (collectief pseudoniem), *Génération Fourons* (p. 31-50). Brussel: De Boeck-Wesmael.
- Wynants, A. (1993). L'ère des recensements. In: P. Ubac (collectief pseudoniem), *Génération Fourons* (p. 51-70). Brussel: De Boeck-Wesmael.